

Особи, які раніше користувалися повагою громади, тепер — парії режиму, вони як правило — позбавленці. «Містечковий актив» складають люди без очевидних особистих чеснот, схильні до зловживань владою, протекціонізму.

8. Задзеркалля радянського обивателя

Тоді, як голод ще лютував в українському селі, розпочалися широкомасштабні репресивні акції, що мали збалансувати суспільно-політичну ситуацію в республіці, забезпечити мовчазну зміну політичного бомонду УСРР та підвести кадрове підґрунтя під нову стратегію упокорення України в складі СРСР. У липні–вересні 1933 р. у Москві розпочалися перші арешти високопоставлених польських комуністів, яких обвинувачували в «агентурно-провокаторській роботі» на користь «ПОВ». Арешти швидко перекинулись на територію України. Коло запідозрених у приналежності до ПОВ на радянському Поділлі склало в 1933–1934 рр. кілька сотень осіб — педагогів місцевих українських та польських шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів, працівників музеїв, інших культосвітніх установ, а також частину низової партноменклатури. За приблизною оцінкою, кількість запідозрених та притягнутих до відповідальності у сфабрикованій справі Подільської ПОВ становила 536 осіб., з них близько 103 педагогів — фігур найбільш помітних у сільському житті⁴⁴⁰. На Правобережній Україні лише Київське обласне управління ДПУ УСРР забрало 114 осіб, з яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або були страчені.

8 липня 1933 р. керівник ДПУ УСРР В. Балицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступнику голови ОДПУ Г. Ягоді меморандум про перші кроки операції «Польської Військової Організації» в Україні, зокрема, — міфічних осередків у Бердичеві, Білій Церкві, Житомирі, Мархлевському районі, Шепетівці, а також на Поділлі — Проскурові, Кам'янці-Подільському та інших подільських містах і містечках. Наприкінці 1933 р. — на початку 1934 р. було сфабриковано справу Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ, за матеріалами якої проходили 52 особи — переважно місцеві культосвітні працівники⁴⁴¹.

В обвинувальному висновку у справі ПОВ на Поділлі (23 лютого 1934 р.) стверджувалося, що Вінницький облвідділ ДПУ УССР розкрив і ліквідував підпільну організацію, яка провадила повстанську, шпигунську й шкідницьку роботу у межах Вінницької області задля послаблення й повалення диктатури пролетаріату та приєднання території нинішньої УССР до Польщі. Слідство, ніби то, з'ясувало, що зазначена контрреволюційна організація являла собою філію ліквідованої органами ДПУ Польської Військової Організації. Діяльність міфічної організації поширили на 24 адміністративних райони. Контрреволюціонери «проникли» до державних установ (передовсім — системи народної освіти), у промислові та сільськогосподарські підприємства, де здійснювали саботаж й шкідництво, а також до лав РСЧА (тобто, місцевих гарнізонів). Осередками концентрації підпільників були Вінниця — 52 особи, Проскурів — 55, Старокостянтинів — 104, Городок — 33, Бердичів — 22, Теофіполь — 37, Шепетівка — 38, Полонне — 30, Славута — 7 тощо. Заарештовані концентрувалися в Лук'янівській в'язниці, звідси — після нетривалого «слідства» —

відправлялися на розстріл чи етапом. Тут відпрацьовувалися нкведистські методи, що добре прислужилися згодом під час розробки майбутніх «національних операцій».

В 1934–1935 рр. низка зовнішньополітичних факторів, впливаючи одночасно, спричинили корекцію ставлення Кремля до Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) й Компартії Західної Білорусії (КПЗБ). Після того, як VII конгрес Комінтерну зробив ставку на створення єдиного народного фронту, радянське керівництво не крилося у висловленні недовіри до II Речіпосполитої й поляків, тим більше, що польські спецслужби розкрили осередки радянської розвідки та агентуру Комінтерну⁴⁴². Роздратування Кремля спричинили польсько-німецька угода 1934 р. й візит до Варшави Г. Герінга⁴⁴³. Отже, операції радянських спецслужб перетворилися на складову багатоетапної міжнародної політичної гри, а самі по собі стали певним проявом «ефекту доміно». Власне, Кремль був зацікавлений у вагомому «контрударі», аби зберегти гідне обличчя при поганій грі. Радянські поляки виявилися в ній заручниками.

У рішенні політбюро ЦК ВКП(б), ухваленому опитом, від 31 травня 1934 р. йшлося про те, аби «дозволити ОДПУ привести у виконання вироки стосовно керівників виявленої “Польської військової організації” (“ПОВ”) та провокаторів у компартії Польщі»⁴⁴⁴. Санкція Кремля привела у дію безжальний репресивний механізм. 1 червня голова ДПУ В. Балицький отримав директиву ОДПУ щодо негайного виконання вироку стосовно Б. Скарбека. 3 червня 1934 р. відбулася страта⁴⁴⁵. Водночас репресивна машина чавила й дробила кістки решті підслідних — помітних і малопомітних діячів суспільно-політичного та культурного життя польської меншини. Методи «слідчої роботи», були стандартними і доволі прикметно розкривалися у заявах та скаргах засуджених «пеовяків».

Репресії проти польського населення України 1933 р. розгорталися паралельно й майже синхронно із справою «УВО» — «Української військової організації» (також сфабрикованою ДПУ УСРР). Умовні учасники останньої переважно були етнічними українцями — уродженцями Східної Галичини. Вони не лише володіли польською мовою (що само по собі було підозрілим в очах більшовицької влади), а й листувалися зі своїми закордонними родичами. У слідчих матеріалах усталилося відповідне формулювання — «блок польської й української контрреволюції» в УСРР, що стало ідеологічною основою тотальних кадрових чисток. «... Українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі “Польської військової організації” (ПОВ)»⁴⁴⁶, — проголосив на XII з’їзді КП(б)У голова ДПУ УСРР В. Балицький.

Наступ політичної реакції у найтяжчі для українського селянства часи — завершення суцільної колективізації та голодомору — унаочнився в закритих політичних процесах «Українського національного центру» (1932 р.), «Української військової організації» (1933 р.), «Польської організації військової» (1933–1934, 1935, 1938 рр.), «Об’єднання українських націоналістів» (1934 р.) тощо. Синхронно був завершений розгром сіоністського підпілля й надшвидкими темпами, починаючи з 1933 р., розгорнулося викриття й засудження «фашист-

ських» формувань у німецьких національних районах. Тут упродовж 1933–1937 рр. за відомостями НКВС «розкрили» 124 фашистські, шпигунські, диверсійні та повстанські організації⁴⁴⁷.

Дослідники зазначають, що у 1934–1935 рр. вироки у «справах» українських або польських «контрреволюціонерів» були порівняно м'якими й кара смерті була радше винятком, ніж правилом. Однак це не означало, що засуджені набували імунітету від подальших репресій. Навпаки — вони постійно перебували у полі зору репресивних структур. Так, наприклад, Петро Дума, засуджений у лютому 1934 р. до трьох років таборів у «справі» Подільської організації «ПОВ», по відбуттю терміну покарання повернувся до Вінниці, де вдруге був ув'язнений й на підставі рішення трійки обласного НКВС розстріляний 28 вересня 1937 р.⁴⁴⁸

Характерною ознакою політичної реакції середини 30-х рр. був чимдалі очевидніший перехід від переслідування політичної опозиції в суспільстві до переслідування інакомислення, як такого, та інакомислення в партійно-радянських структурах, зокрема. В 1933–1934 рр. в УСРР не лише були придушені окремі невеликі осередки антибільшовицького думання, а й внаслідок широко-сяжних перетрушувань кадрів була фактично дезорганізована робота мережі радянських установ, що займалася нацменрботою. Нагадаємо, що 1934 р. реорганізували ЦКНМ, в якій залишилося 4 співробітники. В 1935 р. в черговий раз замінили керівний склад «Укрдержнацменвидаву» через «... засміченість антирадянськими елементами (члени УВО та ПОВ, німецькі фашисти, єврейські націоналісти)». Низку співробітників видавництва (Гриценка, Сказинського, Бжозовського, Співака, Скудиського, Кіпніса та ін.) розстріляли. Згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про видавництво Укрдержнацменвидав» (2.02.1935 р.) зняли з посад директора видавництва Радлова, директора газети «Дер Штерн» Гулько, редактора єврейської секції видавництва І. Сударського⁴⁴⁹, тобто, осіб безпосередньо причетних до організаційної та теоретичної розбудови коренізації в Україні.

22 жовтня 1933 р. постанова РНК УСРР «Про реорганізацію Наркомату освіти УСРР» надала тотального характеру чисткам в установі, внаслідок яких вона втратила один з найстаріших нацменівських радянських органів — Раднацмен (створений 1921 р.). Починаючи з 1933 р. небувалих обертів набула кампанія перетрушування науково-педагогічних кадрів. Постанова листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та політбюро ЦК КП(б)У «Про кадри шкіл нацменшостей», секретаріату ЦК КП(б)У «Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів в Києві і Проскурові» (15.02.1935 р.), секретаріату ЦК КП(б)У «Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму» (7.04.1935 р.); політбюро ЦК КП(б)У «Про польський педагогічний інститут» (29.09.1935 р.) та ін. супроводжували погром «націоналістичного підпілля» в радянській школі, як початковій, так і вищій.

У 1933 р. намічаються ознаки кардинальних змін у політиці більшовицької адміністрації щодо польської людності України, як етнічної спільноти. Окреслюється перехід від репресій стосовно окремих представників етнічної групи до громади, як такої. Уряд чимдалі, не ховаючись, висловлював недовіру до етнічної групи. Переходу до масових переселень передувала низка полі-

тичних кроків нового республіканського керівництва. — У меморандумі Культпропу ЦК КП(б)У «Про роботу серед польських трудящих мас УСРР» (8 вересня 1933 р.) зазначалося: «Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих».

За стандартними фразами про «класово-ворожі» й «шкідницькі» елементи приховувалися реальні труднощі, з якими стикалася влада у своїй національно-культурній політиці щодо польського (та й не лише польського) населення УСРР. Вже на середину 30-х рр. особи, які стояли у витоків політики коренізації стосовно етнічних меншин в УСРР, за незначними винятками були усунуті від активного суспільно-політичного життя, їхнє місце посіла нова політична команда, яка прийшла до влади на хвилі боротьби зі «скрипниківщиною». Згадані вище політичні процеси, хоча переважно мали закритий характер, безпосередньо позначалися на змісті політичного життя етнічних меншин в УСРР оскільки не лише послідовно винищували давні кадри політичної еліти країни та її молоді паростки, але й вихолощували, спрощували політику коренізації в Україні, зводячи її до апаратного заходу політичного керування.

Перехід влади до превентивних ударів по найменш надійних з його точки зору етнічних групах розпочався тоді, коли вони були виснажені голодомором. Про те, що довелося тоді відчувати на собі замордованому селянству, можна тільки здогадуватися. В квітні 1934 р. Знам'янський район Одеської області відвідав голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський, який був приголомшений бездіяльністю місцевих управлінців. У спеціальному листі до обласної ланки управління він наголосив на тому, що «необхідно допомогти району фуражем, бо коней в такому стані я не бачив ні в одному районі, навіть на Чернігівщині». Становище колгоспників селищ Дмитровка та Диковка описане ним відверто: «У хатах немає хліба, немає солі, немає сірників, не кажучи вже про які-небудь жири чи олію. Люди ходять напівголодними, мов тіні, а миші поїдають хліб. Жахливо. У районі обласні організації давно провели збір значних коштів у колгоспах і великої кількості хліба для купівлі коней і картоплі, але до цих пір невідомий остаточний розрахунок з колгоспниками за ці гроші та хліб. Все це деморалізує і дискредитує партію й радянську владу та, безумовно, підриває довіру колгоспників, робить неможливим у майбутньому подібну мобілізацію засобів на той чи інший захід»⁴⁵⁰.

Не менш промовистими були відомчі матеріали колишньої ЦКНМ. Надісланий новоствореним відділом НМ наприкінці 1934 р. до Народного комісара здоров'я Канторовича лист повідомляв про результати обстеження болгарського Благоївського району Одеської області. Картина була, м'яко кажучи, песимістична: «... Цілі села хворі на туберкульоз, а у селі Свердлове до 80% дітей вражені цією недугою. До того ж немало розповсюджені венеричні хвороби. Велика кількість населення хвора на трахому. Хворіють також на малярію, особливо в селі Кубанка, де вогнище малярії й болото не висушене»⁴⁵¹.

Щоб притлумити гостроту ситуації РНК УСРР 16 травня 1934 р., постановила відпустити Одеській області з республіканського фонду для продоволь-

чої допомоги 70 тисяч пудів хліба. Зваживши на тяжке матеріальне становище колгоспів, 21 грудня 1934 р., РНК СРСР прийняла постанову «Про списання заборгованості з колгоспів і колгоспників окремих районів Одеської області». У ній відзначалося тяжке фінансове становище на селі, що склалось внаслідок неврожаю, та зменшено нарахування платежів на колгоспи й колгоспників у 1934 р. на 4 мільйони рублів⁴⁵². Однак, становище і надалі погіршувалося. В лютому 1935 р. в прикордонному селі Троїцьке Біляївського району спецслужби зафіксували ознаки жіночої волинки, колгоспниці вимагали від керівництва колгоспу роздати кукурудзу⁴⁵³.

Повільно виходило з господарської кризи німецьке село. Загальні риси небаченої катастрофи зафіксовані німецьким письменником А. Шаррером. В листі від 23 жовтня 1935 р., адресованому товаришеві до Німеччини, він передає свої враження від побаченого: колгоспники отримали від збору врожаю незначну частину продуктів, якої ледве вистачить на один місяць. Селяни приречені на голод. Плани заготівель лишилися непідсильними. «План мобілізації продукції виконується наступним чином. Член сільради приходить до колгоспника і запитує, чому він не хоче здати встановлену сільрадою кількість картоплі або кукурудзи з городу. Колгоспник вказує, що у нього не вродила така кількість. Інколи вимагають здати вдвічі чи втричі більше кількості зібраного врожаю. При цьому повинен відзначити, що багато колгоспників дійсно із страху перед адміністративними заходами перетворюють на гроші своє останнє майно, аби купити і здати не зібрані ними картоплю чи кукурудзу». Місцева адміністрація байдужа до проблем хліборобів, навіть «свідомі агенти німецького фашизму не могли б вести більш шкідницьку роботу проти радянського уряду і партії», — підсумував він побачене⁴⁵⁴.

Промовистими були й листи за кордон пересічних німців-колгоспників, які не приховували своїх негараздів і благали про допомогу. Після утвердження нацистів при владі у Німеччині радянські німці сприймалися органами влади як потенційні вороги радянського ладу, а допомога, що продовжувала надходити в СРСР, кваліфікувалася як фінансування фашистської агентури. Кремль і спецслужби не безпідставно вважали, що такі листи знищують міжнародний авторитет СРСР. — Та голодним людям, які й після притлумлення голодомору на переважній більшості України, ще відчували рецидиви голоду, було байдуже — вони відчайдушно хотіли жити. Реакція спецслужб не забарилася. На шпальтах одеських та приазовських газет друкуються замовні матеріали про відмову німців від «гітлерівських грошей», які, однак, саму проблему не вирішували, а лише створювали відповідне інформаційне поле навколо неї.

Влада не відкинула можливості скористатися з валютних надходжень закордонних благодійників. Валюта під різними приводами не доходила до адресатів. Місцеві чиновники проводили із отримувачами грошових переказів «профілактичні бесіди», нерідко вони відбувались й уночі. Найбільш неподатливі ще мали мужність відмовлялись виконувати рекомендації спецслужб й звертались зі скаргами до німецького консула в місті Одесі. В таких випадках застосовувались інші методи «виховання» — прізвиська колгоспників друкували в місцевих газетах із погрозами виключити з колективного господарства, якщо вони не передадуть гроші до МОДРу, та виявленням громадського засудження.

Чимдалі пересічні обивателі перетворювалися на фігурантів численних «агентурних розробок». Серед таких у 1934 р. опинилися 10 колгоспників Ольгінської та Мар'янської сільрад Каховського району, які організували отримання грошей з Німеччини через німецьке консульство в Одесі та 3 колгоспника Перекрестівської сільради Фрунзівського району, які поширювали серед колгоспників адреси комітетів допомоги.

23 квітня 1934 р. Зельцьке райвідділення ДПУ заарештувало місцеву мешканку Р. Роттекер, звинувачувану в зборі адрес злидених односельчан. Згідно з матеріалами звинувачення дії колгоспниці підвели під ст. 54-11 КК УСРР — «обмовляла і викривляла становище в СРСР». Відповідно до ухвали Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР від 13 травня 1934 р. Р. Роттекер вислали до Північного краю на 3 роки.

Узагальнюючі матеріали республіканських спецорганів по справі «гітлерівської допомоги» вражають. Доповідна записка В. Балицького (19.01.1935 р.) на адресу секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «По німцям — активним учасникам фашистського німецького підпілля» засвідчує, що за одинадцять місяців 1934 р. з Німеччини до України (лише через мережу Торгсину) було переведено 417 794 (!) рубля золотом, тоді як за той же період минулого року (по всіх системах у межах СРСР) — 390 тисяч рублів. Причому грошові надходження від німецьких організацій Америки, Польщі, Латвії, Литви, Швейцарії та низки інших країн до уваги не бралися. Цілком зрозуміло у світлі викладеного вище стає активізація агентурної діяльності в середовищі німецької громади, яка мала на меті виявлення дійсної картини антирадянських настроїв в її середовищі.

За листопад–грудень 1934 р. співробітниками НКВС було виявлено 11 123 листи «антирадянського змісту», надіслані німцями з національних німецьких районів УСРР. Найбільш дошкульною була дитяча кореспонденція, яка цілком серйозно кваліфікувалася як усвідомлено контрреволюційна. В одному з них дитина писала: «Я ще маленька і хожу в школу. Мої батьки хворі від голоду, вони вже спухли. Пожалійте нас, ми голодні, голі і босі». Не менш промовистим був лист нещасної жінки: «Я, Амалія Маух, звертаюсь в комітет допомоги. Дорогі брати і сестри. Я самотня жінка, маю п'ять дітей і матір похилого віку. Допоможіть нам, не дайте вмерти з голоду. Чоловіка засудили на 15 років і вислали на Північ. Ми тут без батьківщини, все у нас забрали, всюди нас переслідують. Допоможіть нам, врятуйте від загибелі»⁴⁵⁵.

Невибаглива правда, висловлювана наївними селянськими душами, боляче була по радянських спецслужбах, які тоді ще не спромоглися виставити дієві кордони на шляху розповсюдження реальної інформації про господарське становище німецьких колгоспників — у арештованих було вилучено 400 (!) адрес організацій та окремих осіб, які здійснювали допомогу радянським німцям, натомість розповсюджуючи копроментуючу інформацію.

Наступним кроком по вирішенню проблеми стала організація показових громадських та загальних судів. 9 грудня виїзна сесія обласного суду в Карл-Лібкнехтівському районі розглянула справу С. Кляйна, куркуля і позбавленця, який начебто проводив «контрреволюційну фашистську діяльність» серед колгоспників й засудила його до розстрілу з конфіскацією майна.

Вкотре відповідальність за катастрофічний стан сільськогосподарського сектору була перекладена на плечі сільських трударів та управлінців місцевого рівня. Потроху змінювалася кваліфікація складу їхнього «злочину». 19 серпня 1934 р., ЦК ВКП (б) та РНК СРСР видали постанову «Про прорахунки у справі хлібоздачі в ряді областей», в якій наголошувалось: «Основною причиною незадовільного ходу хлібоздачі є невміння партійних і радянських організацій підтягнути відстаючі райони, МТС, колгоспи і радгоспи і самозаспокоєння керуючих робітників. Повторюється помилка минулого року, коли було прогавлено справу заготівель в одноосібників. Особливо неблагополучне становище зі здачею зерна одноосібниками в Курській і Воронежській областях, Горьківському краї і в областях України»⁴⁵⁶. Українські керівники доволі оперативно відреагували на Кремлівський пасаж і 14 вересня 1934 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про заходи забезпечення виконання закону про обов'язкові зернопостачання одноосібними господарствами», яка розв'язала руки місцевим управлінцям та карним органам щодо чергового наступу на рештки одноосібного сектору. Пункти 6 та 7 цієї постанови передбачали виселення за межі області одноосібників, у яких виявляли прихований та зіпсований хліб. Звіти заповідливих виконавців постанови наповнили місцеві архіви. Жертвою одного з них, завідувача таємною частиною Одеського облвиконкому Гольмана, стали селяни багатотраждальних сіл Арбузинського, Любашівського, Благоївського й Врадіївського районів. Загалом 71 одноосібне господарство було економічно знищене, а їхні колишні господарі виселені за межі області. В наступному 1935 р. репресії проти неподатливого одноосібника та «несвідомого» колгоспника перетворилися на звичайну справу. Тільки в Одеській області впродовж весняної засівної кампанії були заведені 178 слідчих справ, притягнули 272, заарештували 111 осіб. Ударними темпами працювали судові органи: народні і обласний суд засудили 90 осіб на строки від 3 до 10 років ув'язнення, решту — до примусових робіт.

Зведення інформаційних відділів ЦК КП(б)У та спецорганів, що узагальнювалися під рубриками «Про вилазки класового ворога на селі», залишали доволі багато простору для невтішних висновків республіканського проводу. Попри розширення географії репресивної діяльності та широкомасштабні превентивні акції опанувати селянською свідомістю не вдавалося. Багато приводів для неспокою давали саме нацменівські громади, що мали більше інформації для порівняння свого становища зі становищем своїх закордонних братів. Один з прикметних проявів вільнодумства був зафіксований 21 серпня 1936 р. в колгоспі ім. Блюхера Комінтернівського району Одещини. На колгоспних зборах з приводу передачі колективному господарству землі радгоспу ім. Кірова та вручення державного акту на вічне користування землею колгоспники Шваб і Бауер відмовились приймати землю й акт до тих пір, поки їм не повернуть громадські виноградники, які «радянська влада нахабно забрала в 1933 році». Варто звернути увагу не лише на далеко не вітальне формулювання, а й на реакцію решти колгоспників. — «Колгоспники почали підтримувати вказаних осіб і коли перейшли до голосування цих двох питань, то їх підтримали лише 4 особи. Інша маса колгоспників чисельністю в 146 осіб від голосування утрималась»⁴⁵⁷.

Не менш проблемною ділянкою утаємниченої від поглядів обивателя діяльності парторганів та спецструктур було відслідковування антирадянських настроїв у середовищі єврейських колгоспників. У полі зору спецслужб перебували перш за все рабини, які звертались за кордон до знайомих чи благодійних організацій за матеріальною допомогою. Аналітичний звіт УДБ НКВС УСРР на ім'я В. Балицького «Про провокаційні повідомлення за кордон єврейського населення України з метою отримання матеріальної допомоги», в якому аналізувалися відомості з листування євреїв з закордонними родичами за лютий — квітень 1934 р., унаочнює реальне ставлення громади до радянської влади. З 22 258 перлюстрованих листів, були конфісковані 9 243 (!). З 649 кореспондентів були взяті на облік, як джерела антирадянської інформації. Про зміст цієї інформації дозволяють судити наведені в записці витяги. Найбільшу кількість звернень за кордон відправив рабин М. Крол з села Ново-Українка однойменного району Одеської області. За 3 місяці він написав 214 (!) листів в різні комітети допомоги Канади, Мексики, Франції, Англії, Польщі, Австрії, Німеччини, Китаю, Палестини, Австралії. В листі до рабина Мозеса (Лос-Анджелес) він писав наступне: «Почуй же ти стогони дітей, зітхання дорослих. Зжалься наді мною, над моїми дітьми, які щоденно молять про допомогу. [...] Їх голоси і крики про допомогу розривають небеса. Потрібна допомога, постійна і негайна, через Торгсин. Молю тебе, роббі, наберись сил і зроби»⁴⁵⁸.

Дослідження останнього часу дають багатий матеріал про неспокій у ідейно-політичному просторі південноукраїнських міст, поліетнічних за своїм складом. Попередній, доволі поверховий зріз політичної ситуації в післяголодному місті, свідчить про суттєві зрушення в свідомості городян, на які більшовицький провід мав доволі обмежений на той час вплив. За своїм соціальним та етнічним обличчям місто становило доволі суперечливий конгломерат маргіналізованих селян, викинутих з рідної домівки суцільною колективізацією та голодомором, нелегалів-позбавленців, деградуєчих кустарів-одинаків, деморалізованих часами комуністичного штурму промислових робітників та виснаженої морально та фізично інтелігенції, які, пройшовши жахіття голодомору, потроху оговтувалися й усвідомлювали сучасний свій стан. Ідеї та настрої, які вони генерували, далеко не завжди були вітальними стосовно більшовицького режиму та «любимого товариша Сталіна».

Відповідь на них була цілком у дусі епохи. Чи не головним завданням міської влади стає облік «соціально-ворожих» елементів. Паспортна система перетворюється на універсальний засіб адміністративного переслідування таких категорій населення. Ледарі, втікачі-куркулі та розкуркулені, дезорганізатори виробництва, позбавленці, колишні ув'язнені, перебіжчики не мали права на паспорт і, відповідно, перетворювалися на паріїв режиму, так само поза легальним життям радянської країни опинялися й їхні утриманці. Черговий етап паспортизації, якій відбувся в 1934 р., був використаний в якості адміністративної чистки. У дисертації О. Сироти наводяться показові приклади цієї сторони повсякденного життя одеситів. — Уродженка хутору Антонівка Карл-Лібкнехтівського району Е. Мартін — санітарка з 2 диспансеру була позбавлена права на паспорт як донька куркуля, висланого на північ. Мешканець Миколаєва Г. Бедняжевський — робітник транспортної артілі — при перевірці паспортів у

1934 р. отримав припис у 10-ти денний термін виїхати з міста за 50 кілометрів. Г.Бедняжевський поскаржився на чиновницьке свавілля до редакції газети «Правда». На запит редакції паспортний стіл відповів, що «Бедняжевському Г.Ф. відмовлено у видачі паспорту із застосуванням до нього пункту 2 таємного переліку як куркулю розкуркуленому і позбавленому прав в 1930 р. у селі Адамовці Т.-Березанського району Одеської області».

Відчайдушні звернення потерпілих до преси, їхні намагання вирватися з замкнутого кола обставин мали просте пояснення — водночас з паспортом люди втрачали право на прописку та труд. Відсіяні під час паспортної перевірки становили більше 4% одеситів, які перетворилися на загнаних у глухий кут вигнанців: їм не було місця ані в селі, ані в місті. Містом ширилися чутки та страхи. В січні 1934 р. на стінах та деревах Миколаєва замайоріли прокламації: «Товариші, подумайте і придивіться. Народ знищують. Не видавайте нікого, досить крові російських людей. Досить сиріт»⁴⁵⁹. У 1936 р. стає очевидним, що великий терор не за горами. Занадто вже безглуздими й комічними стають справи, занадто вже парадоксальними видаються претензії спецорганів до всіх і вся. Прикладом може слугувати справа грека І. Бімбаса — ветсанітара Одеської виправно-трудової колонії НКВС, який ніби-то «систематично агітував робітників тваринництва — вільнонайману доярку Темникову й ув'язненого дояра Федорова проти переходу на стаханівські методи роботи й підвищення продуктивності праці, маючи на меті послаблення соціалістичного господарства колонії»⁴⁶⁰. 14 квітня 1936 р. обласна прокуратура припинила слідчу справу на нього за недоведеністю злочину — залишається тільки здогадуватися, якими несподіваними шляхами могло розвиватися «соціалістичне змагання» у виправно-трудовій колонії.

Втім, вигадливість більшовицької влади в масовій ідеологічній обробці народу без різниці етнічної приналежності не мала історичних аналогів. Сполучення повсякденної планомірної агентурної обробки найширших верств населення зі створенням іміджу влади, яка завжди стоїть на сторожі інтересів трударя, спричиняла несподівані диспластичні процеси в масовій свідомості. В 1934–1935 рр. Україною прокотилася хвиля процесів і «процесчиків», які мали на меті показати — попередні дії місцевих органів влади, їхні знущання над селянами та голодомор не мають нічого спільного з Кремлем та світлою комуністичною мрією. Цій меті слугували, зокрема, й показові судові процеси над порушниками «революційної законності». Виїзна надзвичайна сесія Верховного суду УСРР 27 березня 1934 р., під головуванням заступника народного комісара внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсона в селі Арбузинка Арбузинського району розглянула справу на групу з шести осіб, які звинувачувались у знущаннях й масових арештах колгоспників, одноосібників та середняків під час хлібозаготівель у грудні 1932 та січні 1933 рр. Справу, зрозуміло, «підв'язали» під республіканську справу «УВО», головним винуватцем терору в селі Арбузинці проголошують одного з керівників міфічної організації — А. Річицького, якого засуджують до розстрілу.

Слід визнати, що псевдо-викривальна кампанія мала свої наслідки. Дехто з селян, особливо в етнічних громадах, щиросердно повірив у політичну відлигу, яка, нібито, намітилася зі вступом у дію нової Конституції. У Велико-Вис-

ківському районі Одеської області були зафіксовані виступи за відкриття церков. Віруючі заявили голові сільради, що вони діють згідно з Конституцією і нікого не бояться. У Троїцькому районі миряни нібито говорили: «Радянська влада стає на шлях відкриття церков. Вона, все-таки, Бога боїться. Сталін баче, якщо не примусити селянина Богу молитися, то хліба весь час не буде. Конституція за нас і життя буде по-старому». У Бериславському районі німецький патер Цімерман, добиваючись свого обрання до президії сільської ради, начебто казав: «Ми повинні мати своїх людей у сільраді, тоді нам нічого боятися, що нашу хірху закриють»⁴⁶¹.

Селянство вкотре опинилося заручником складних багатоступеневих політичних комбінацій, завдяки яким влада вибудовувала масову свідомість тоталітарної епохи. Тоді, як одиниці виступали з власними інтерпретаціями радянського законодавства, влада організовувала масові акції, які розбивали попередніх в пух і прах. Так, під час судового розгляду справи німецьких пасторів Карл-Лібкнехтівського району Одеської області на процес приходили делегації колгоспників з прапорами, вимагаючи винесення суворого вироку.

Ерозія масової та особистої свідомості чимдалі набирала більш хворобливих форм. Типовий зліпок часу — свідомість радянського управлінця, яка мало відрізнялася за етнічними ознаками. На допиті 17 грудня 1934 р. Є. Лікворнік підтвердив той факт, що висловлювався за необхідність вбивства Л. Кагановича: «Я часто задумувався над питанням: невже ЦК не знає про те, що люди вмирають з голоду. Взагалі до індивідуального терору я ставився і ставлюсь негативно, але вбивство Кагановича сигналізувало б керівництву партії про становище справ». Підслідний А. Черлі на допиті від 29 лютого 1936 р. розповів: «Я вважав, що у нас в партії існує нерівність і це неправильно. В партії є два класи — одні живуть добре, а інші — погано»⁴⁶². Матеріали слідчих справ свідчать, що масова свідомість обивателя чимдалі тяжче справлялася з перетравлюванням інформаційного шквалу й не була спроможна самостійно виробляти відповідні адаптаційні механізми. На допитах свідки та підслідні, що звинувачувалися в політичному дисиденстві, висловлювали внутрішній дисонанс наступним чином: дивно, що раніше вони (Каменев, Троцький, Зинов'єв тощо) були вождями, а виявились переродженцями. Далі — гірше: дехто виявляв припущення, що невдовзі ще щось розкриють і виявиться, що й теперішні вожді партії також переродженці (!).

Ще більш витіюватими темними коридорами блукала свідомість радянсько-партійних активістів. Лист одного з них — В.К. Клігермана — адресований Народному комісару внутрішніх справ СРСР Г. Ягоді. На створення листа колишній секретар Сталінського райкому партії м. Одеса, звинувачений у троцькістській агітації, витратив чотири дні (18–21 травня 1936 р.). Опис нещастя вилився на 13 щільно заповнених сторінок. Намагаючись «упередити фатальну судову помилку» колишній партсекретар взивав до душі та розуму «дорогого тов. Ягоди»: «Не всегда тов. Ягода, как Вам должно быть известно из практики, а мне теперь из личного опыта, не всякий заключенный есть действительно преступник». «Ну, а за что я должен сидеть в тюрьме при советской власти, — в розпачі питає ув'язнений, — Ежели я никогда не верил в троцкизм, никогда абсолютно никакой антипартийной, антисоветской работы не проводил,

как могут обвинять меня в троцкизме? Если я всегда и все время верил и проводил только линию партии Ленина-Сталина, если я никогда не сомневался в возможности построения социализма в нашей стране, активно участвовал в его строительстве и даже теперь, сидя в тюрьме без каких бы то ни было преступлений и без всякой вины перед соввластью, читая газеты, радуюсь и счастлив, как и Вы, каждой победе партии. Как можно обвинять меня в троцкизме? Если я безгранично верил и честно проводил генеральную линию партии под руководством тов.Сталина и никогда не сомневался в руководстве мною истинно любимого, родного, близкого тов. Сталина». Несподіваний поворот долі, після якого запеклий викривач «троцькістів» сам перетворився з процвітаючого партфункціонера на всіма гнаний й знехтуваний елемент суспільства, який втрачає роботу, житло, спричинив ментальний шок.

Те, що сталося з колишнім відповідальним працівником після виключення з партії та звільнення було, власне, банальним життєвим явищем: свобода після виключення була не кращою за ув'язнення, за весь час жоден з колишніх «приятелів» не переступив поріг квартири, ніби він опинився на безлюдному острові, «буквальний бойкот». «Мой 10-летний сын, занимающийся в 3 классе, приходит домой из школы со слезами на глазах, потому что его не принимают в пионеры, так как папа его носит кличку троцкиста, — живописує колишній партієць, — «Мою жену (она беспартийная) никто на работу не принимает, потому что она носит мою фамилию и жена троцкиста. Она обратилась в горком партии, ей ответили, что она беспартийная, пусть сама устраивается. Меня еще не судили, а уже приходили два раза на квартиру и предупредили мою жену, что ее переселят. Несмотря на то, что я живу в небронированной и не фондовой квартире. Вся квартира имеет две комнаты, а нас 5 душ, и вот мою семью надо обязательно переселить, а всякую антисоветскую сволочь в прошлом, теперь проживающую в этом доме, никто не трогает». Постраждалого, власне, не цікавить щоденне звичне порушення елементарних прав людини в СРСР, його бентежить, що порушуються його власні права.

17 років партійного стажу колишнього червоноармійця, політбійця РСЧА, колишнього чекіста, «работник[а] двух подполь при немцах и деникенцах» [текст оригіналу — Л.Я.], секретного працівника по збиранню відомостей (для Москви) про чисельність іноземних судів у Севастополі та Одесі «при добровольцах», одного з організаторів миколаївського комсомолу (нагородженого зброєю та значком), віддана боротьба на партійних чистках по витравлюванню «уклоністів» виявилася марною тратою енергії. Суїцидальні думки та глибокий нервовий зрив були нічим у порівнянні з основоположним парадоксом, який не давав спокою хворобливій свідомості справжнього комуніста: «Как можно обвинять меня в троцкизме? Если я никогда и нигде не состоял и не участвовал ни в каких фракциях и группировках, если я никогда и нигде не проводил антипартийной работы, никогда не читал и не распространял антипартийной литературы, документов, если я все время вместе со всей партией вел жесткую и беспощадную борьбу против антиленинских уклонов, в том числе и в особенности с к-р троцкистами. Скажите, как можно обвинять меня в троцкизме, если я целиком и полностью согласен и одобряю все мероприятия партии, направленные на уничтожение к-р фашистских подонков троцкистско-зиновь-

евской группы, и наконец, как можно назвать меня троцкистом, ежели я всеми фибрами, всей душой и телом органически ненавижу всякие уклоны, в том числе и троцкизм».

«Верьте, что я не враг партии, ибо партией дышу, это мне кислород и клянусь, если поверите мне, Вы не ошибетесь», — завершує свій лист підслідний, чи то за звичкою, чи то з глибокого переконання, підписуючись: «С коммунистическим приветом, Владимир Константинович Клигерман».

Репресивна машина в дрібні шматочки ламала і пересічних обивателів і «залізних більшовиків». Колишній підпільник, не соромлячись зазначає: «Я ведь теперь теряю облик человека, я никогда не плакал, а теперь стал истериком, плаксой, в тюрьме у меня появилась экзема в различных частях тела на почве сильного расстройства нервной системы. Но я креплюсь (хотя выдержка моя подкачала, ибо я хотел покончить с собой и не ел и не пил 6 суток, затем подумал, что я ведь еще не использовал всех возможностей доказать свою правоту, в частности обратиться к Вам, что я и делаю) верю, что в нашей стране такие «дела» какие «кое-кто» в Одессе создал, не пройдут, ибо пролетарская истина, правда и справедливость должны победить и если она победит, то значит с меня будет снята эта позорная кличка троцкиста»⁴⁶³.

Надії надіями, а реальність була іншою...

Тоталітарний режим не лише ламав життя невинних людей, він довільно змішував їх у рамках міфічних підпільних організацій, більш того — він перетворював страждання своїх бранців на шоу. Причому шоу — публічні. Пізніше про механіку такого роду «видовищ» згадувала учасниця гальорки на процесі СВУ Н. Дукіна: «В Харькове на судебные заседания подсудимых привозили на обычных автобусах, в перерывах поили чаем с пирожными. О суде подробно писали газеты, говорило радио. Публика в большинстве — не друзья, не единомышленники [...] В зале сидели чекисты в штатной одежде и случайные зрители, — билеты на процесс распределялись по организациям. За стенами театра была Пасха, а тут происходил суд «нечестивых»⁴⁶⁴.

ЦК КП(б)У та ДПУ старанно акумулювали відомості про найбільш проблемні ділянки дійсності та антирадянські (читай — антибільшовицькі) настрої в середовищі етнічних громад. Перехід їх до масових репресій стосовно поляків та німців Правобережжя був не ситуативною реакцією на латентні опорні процеси в названих громадах. Широкомасштабна акція мала суттєве політичне підґрунтя, узгоджувалася з Кремлем і прораховувалася з точки зору очікуваного «виховного» потенціалу. Здійснивши широкоюсяжне за наслідками перетрушування керівних та ідейно-виховних кадрів національних районів, влада перейшла до реалізації стратегічного завдання упокорення етнічного селянства в національних районах. Вихід з голоду в купі з зовнішньополітичними чинниками та намаганнями «стерти зі свідомості» правду про голодомор, підштовхував нове республіканське керівництво до застосування єзуїтських політехнологій.

Ініціативи приборкання непокірних народів надходили від союзного партійного керівництва. 9 грудня 1934 р. датована постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про німецькі райони», ухвалена у відповідь на Телеграму ЦК ВКП(б) № 513 ш. У ній окреслені напрями кампанії «оздоровлення» національних сілрад і

районів та наказано надіслати на місця представників обкомів для «... роз'яснення населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР»⁴⁶⁵. Перше виселення поляків (750 родин) з національного району відбулося в березні 1935 р. Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформовувалися, а 3 жовтня 1935 р. рішення легалізували «у радянському порядку» — постанову з аналогічною назвою та ідентичного змісту ухвалила Президія ВУЦВК⁴⁶⁶.

4 листопада політбюро ЦК КП(б)У схвалило «ініціативу» вінницьких чиновників. Відповідно до «цілком таємної» постанови РНК СРСР «Щодо виселення з УССР й господарського облаштування у Карагандинській області Казахської ССР» (28 квітня 1936 р. № 776-120) з 800-метрової прикордонної смуги було виселено 15 тис. господарств — близько 45 тис. поляків і німців (35 820 поляків, близько 10 тис. німців)⁴⁶⁷. Депортаційна акція зачепила не лише сільське населення радянсько-польського прикордоння. Подібна ж доля спіткала й поляків, які мешкали у прикордонних містах — Кам'янці-Подільському, Вінниці, Бердичеві, Жмеринці та ін.

Станом на березень 1949 р. серед 21 003 дорослих спецпоселенців контингенту «поляки» (тих, що залишилися у живих й перебували на місцях спеціального заслання від виселених з прикордоння УСРР 1936 р.) наховувалося, крім 20 523 власне поляків (97,7%), й 302 українці, тобто 1,4% тих, що їхні прізвища були подібні до польських (не враховуючи поодиноких представників інших національностей)⁴⁶⁸. Втрата такої кількості населення не могла лишитися непоміченою широким колом оточуючих етнічних громад. Чутки про те, який різкий крен несподівано зробила радянська національна політика, швидко розповсюджувалися в середовищі решти німців і поляків радянської України. Етнічні громади, певне затамували подих і намагалися виявляти свою радянськість. Та влада не збиралася збавляти темпи репресивної діяльності. 25 липня 1936 р. Організаційне бюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування у районах і селах з польським і німецьким населенням, визнало незадовільною роботу у цьому напрямку Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів партії, керівництву котрих закидалася «втрата пильності» у викритті «ворожої агентури». Зовсім небагато часу лишалося до перетворення масових репресій на основоположну рису повсякденності радянського народу.

9. Особливості повсякденного життя доби Великого Терору в національних районах УРСР

1937 р. рік був ювілейним. 20-ту річницю своєї влади більшовицька диктатура відзначила рясними жертвоприношеннями на вівтар пролетарської революції, а також пишними заходами, які позначили червоними маячками ювілейний рік. Удавано піднесене передчуття найбільшого в радянській крані свята щоденно сполучалося з наростаючим тотальним страхом. Химерне поєднання